

Рудько С.О. Діяльність Миколи Василенка в редакціях київських газет на поч. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2005. – Вип. IX. – С. 75-81.

ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА В РЕДАКЦІЯХ КИЇВСЬКИХ ГАЗЕТ НА ПОЧ. XX СТ.

Велика заслуга у становленні української державності періоду визвольних змагань належить українським історикам кінця XIX – пер. пол. XX ст. Одним з важливих завдань сучасних істориків на сьогодні є дослідження їх політичної, громадської та освітньої діяльності. Особистість Миколи Василенка визначного історика та громадського діяча, активного учасника Української революції 1917–1920 рр., ще не знайшла широкого висвітлення в історичній літературі. Зокрема це стосується дослідження діяльності М.Василенка в редакціях київських газет на поч. XX ст. У статті автор на основі архівних матеріалів, тогочасних газет і спогадів самого М.Василенка висвітлив це питання.

У сучасній українській історіографії не існує праць присвячених проблемі діяльності Миколи Василенка в київських газетах на поч. XX ст. Фактична нерозробленість теми зумовлює актуальність теми.

Джерелами для написання статті послужили архівні фонди Інституту рукопису НБУ НАНУ, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, а також опубліковані в журналі „Український історик” спогади самого М.Василенка, які розповідають про його ув’язнення в Лук’янівську в’язницю. Автор також використав у своїй праці матеріали газет в яких працював Микола Прокопович, або, які так чи інакше торкались його редакційної діяльності на поч. XX ст. Це такі видання, як: „Киевские отклики”, „Киевские отголоски”, „Отголоски жизни”, „Киевские вести”, „Киевская мысль”.

Весною 1904 р. газету “Киевские отклики” вирішила купити в братів Александровських група київських громадських діячів, серед яких були: І.Луцицький, М.Василенко, Л.Личков, В.Александровський і ін.

9 березня 1904 р. видавництво “Киевских откликов” перейшло до В.Александровського¹. Редактором газети став І.Луцицький. 25 березня було оголошено новий перелік співробітників газети, серед яких був і Микола Прокопович.²

Незабаром газета ще раз змінила власників. 20 травня вона перейшла в суспільну власність групи київських вчених та громадських діячів на чолі з І.Луцицьким, Е.Ківлицьким та М.Василенком.³

На початковому етапі газета виходила “де факто” без цензури, у фінансовому плані справи йшли відносно непогано, хоча борги продовжували зростати.

Увесь час Микола Прокопович брав активну участь у виданні газети. Думки про неї не полишали його навіть тоді коли він від'їжджав з Києва. Підтвердженням цього є лист, який М.Василенко написав Е.Ківлицькому 21 серпня 1904 р., коли від'їжджав на короткий відпочинок в Есмань. “Сиджу на вокзалі в Ворожбі, купив “Русь” номер відсилаю вам. Помічене я взяв би для “Откликов”. Номер “Руси”, який я надсилаю покаже вам як багато ми втрачали не читаючи петербурзьких газет”.⁴

Не вміючи нічого робити наполовину, М.Василенко повністю занурився в роботу в газеті. Для неї він віддавав увесь свій час, сили і талант. Вона не була для нього ні джерелом прибутку (під час страйку він віддавав на потреби газети свою зарплатню, яку він отримував в статистичному комітеті і попечительстві народної тверезості), ні органом, де можна було друкувати власні статті. Газета стала для Миколи Прокоповича всім життям, таким же “служением”, яким за його характеристикою стала “Київська старовина” для її найближчих співробітників. Заради неї він закинув усе, навіть заняття наукою відійшли на другий план перед суспільною роботою, якою для нього стала газета.⁵

У 1905 році редакція “Киевских откликов” здійснила велике видання: переклади конституцій, які спочатку друкувались в газеті, а потім планувалось видати окремою збіркою, та це не було здійснено. Кожна конституція друкувалась з передмовою особи, яка редагувала переклад. М.Василенко взяв на себе німецьку конституцію. Загальна збірка мала вийти під редакцією І.Луцицького.⁶

До 1 січня 1906 року вийшли такі конституції: прусська, іспанська, португальська, італійська і датська під редакцією І.Луцицького; німецька – М.Василенка; французька і бельгійська – С.Лозинського.⁷ Планувалось видати також цілий ряд інших конституцій. Втілити ж у життя видання конституцій окремою збіркою не вдалось.

Підготовка подій російської революції 1905 року, всезагальний страйк були для “Киевских откликов” гарячою порою. Значення газети в Києві і краї постійно зростало. Керували газетою в цей час М.Василенко і М.Ратнер. Після 17 жовтня М.Ратнер активно зайнявся політичною діяльністю, часто від'їжджав з Києва, довго проживав в Петербурзі. Таким чином робота по редакції газети падала на Миколу Прокоповича.⁸

Під час загального страйку працівників південно-західної залізниці “Киевские отклики” не виходили. Видання газети відновилось після погрому, який відбувався в Києві в зв'язку з виданням маніфесту 17 жовтня 1905 р. Газета протягом цілого тижня друкувала на своїх сторінках листи і свідчення очевидців про погром, це зробило її популярною в Києві. Її тираж на початку листопада 1905 р. досяг 25 тисяч екземплярів – цифри небувалої для того часу в Києві. Популярність газети в Києві робила її популярною і в провінції.⁹

Із “заміток очевидця” про “жахливі дні”¹⁰ Л.Личкова можна зробити висновок, яку

роль відігравала редакція “Киевских откликов” в жовтневі дні. Редакція “Киевских откликов” в жовтні і листопаді 1905 р, яку тоді очолював М.Василенко, стала ніби центром куди прості громадяни йшли зі своїми проблемами та потребами. Після селянського з’їзду в редакцію часто приходили селяни, приносили свої революційні вироби. Більшість з них друкувати не можна було через цензуру.¹¹

Бухгалтерія газети здійснювала грошові збори на цілі, які не можна було назвати легальними, на користь тих чи інших осіб, які потерпіли від дій влади. Ці збори здійснювались повністю відкрито і навіть записувались в бухгалтерські книги, доки в грудні 1905 року не вийшов циркуляр генерал-губернатора Сухомлинова, який їх заборонив.¹²

У Києві Б.Юзефович вів кампанію проти генерал-губернатора Сухомлинова, а особливо проти управляючого його канцелярією Н.Молчановського. Молчановський був переконаним українцем і конституціоналістом, боровся з чорносотенцями і намагався довести, що жовтневий погром був здійснений ними, і що головним організатором його був київський поліцмейстер Цихоцький. Цензор О.Сидоров підтримував Б.Юзефовича в його боротьбі проти Н.Молчановського. Коли до Києва надійшли “тимчасові правила про друк” О.Сидоров зібрав редакторів усіх газет, окрім “Киевлянина”, і провів мирну, ніби позитивно налаштовану бесіду про пресу і своє ставлення до неї. Редактори повірили в благі наміри цензора, але не минуло й два тижні, як “Київське слово”, де згуртувались соціал-демократи, було закрито, а декілька чоловік було притягнуто до судової відповідальності за статтю 129 кримінального уложення. Була закрита “Київська газета”, яка змінила після того декілька назв і врешті стала виходити під назвою “Київська мисль”, тим самим убезпечивши себе, як стверджували, особистою рентою, яка сплачувалась цензору О.Сидорову. “Киевские отклики” ще тримались. Спроби закрити їх наштотувались на спротив Н.Молчановського, а через нього генерал-губернатора Сухомлинова. Н.Молчановський не був співробітником газети і взагалі ніякого прямого відношення до газети не мав. Він був тільки особисто близький з професором І.Луцицьким, а як учасник гуртка “бродників” був знайомий з деякими іншими співробітниками газети, зокрема, і М.Василенком.¹³

Час від часу О.Сидоров лише конфісковував “Киевские отклики”, завдаючи тим самим матеріальну шкоду редакції. Спочатку йому не вдавалось жодного разу притягнути видавців газети до кримінальної відповідальності.

Наприкінці 1905 року хтось зі знайомих Л.Личкова купив на Подолі книгу, яка була недавно в руках В.Юзефовича. В ній виявився лист О.Сидорова до Б.Юзефовича, в якому йшлося про необхідність знищити “Киевские отклики” так як ця газета ніби є органом Н.Молчановського.¹⁴

Цензурні переслідування призвели до того, що тираж “Киевских откликов” почав

падати. Грудень 1905 року приніс багато перемін в газету. Професор І.Луцицький заснував у Києві кадетську партію. “Киевские отклики” залишились безпартійною газетою. Тому І.Луцицький вийшов зі складу редакції і зняв свій підпис як редактор-видавець. Він разом з В.Науменком став видавати кадетську газету “Свобода і право”. Зняв свій підпис, як видавець “Киевских откликов”, також І.Ківлицький, але через інші причини. Він був вчителем Київської гімназії. Газета в якій він рахувався, була яскраво опозиційною до уряду, тож становище І.Ківлицького було незручним і викликало незадоволення з боку навчального округу.¹⁵

5 грудня 1905 року Д.Марколін видав М.Василенку повну довіреність створити спільне товариство з метою придбання газети “Киевские отклики”. Реалізоване ж це товариство було лише в березні 1906 року.¹⁶

Тим часом список співробітників “Киевских откликов” зазнав значних змін. На 1906 р. було включено 44 нових, із попереднього складу вибуло 28 співробітників. Як відповідальні редактори газету підписували В.Железнов та А.Суліковський.¹⁷ М.Василенко в своїх спогадах “Два тижні в Лук’янівській в’язниці” так описував події кінця 1905 і початку 1906 років: “за свідченням відповідальних редакторів В.Железнова А.Суліковського я залишився фактичним редактором газети”.¹⁸

Номер “Киевских откликов” від 15 січня 1906 р. коштував Миколі Прокоповичу дуже дорого – рік ув’язнення. У цьому номері газети була вміщена стаття про каральну експедицію Білонова в містечку Сорочинці Полтавської губернії. Взагалі подіям в Сорочинцях “Киевские отклики” приділили багато уваги і протягом кількох днів друкували матеріали про побиття в Сорочинцях, помістили відкритий лист В.Короленка до Білонова і т. ін. Слідство довело, що факти, які наводились в газеті “Полтавщина”, звідки в значній мірі черпали свої дані “Киевские отклики”, були вірними, але М.Василенко за них отримав рік ув’язнення. На другий день в газеті було надруковано звіт про засідання з’їзду кадетської партії, і знову Микола Прокопович як редактор був притягнутий до судової відповідальності, засуджений Київською Судовою Палатою на два тижні ув’язнення.¹⁹

20 січня 1906 р. газета була закрита за розпорядженням міністра внутрішніх справ Дурнова. На наступний же день вона вийшла під назвою “Київські отголоски”. Назва газети була набрана шрифтом “Киевских откликов”, і рознесли її попередні розповсюджувачі.²⁰

Зі всього ходу подій було зрозуміло, що О.Сідоров і Б.Юзефович, не маючи можливості закрити “Киевские Отклики” адміністративною владою в Києві, почали діяти через Петербург та добиватися закриття газети за наказом міністра внутрішніх справ П.Дурнова.²¹

Какали, що сам генерал-губернатор, одержавши газету, сказав: “От молодці, й

одного дня не почекали”. Він був дуже незадоволений тим, що міністр внутрішніх справ П.Дурнов закрив газету в його генерал-губернаторстві, не спитавши перед тим його думки.²²

В першому номері “Київських отголосків” було надруковано, що за поданням міністра внутрішніх справ Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору видання газети “Киевские отклики” призупинено на час військового стану в Києві.²³

Нова газета проіснувала лише один день. При випуску другого номера було допущено недогляд: в одній зі статей стояла фраза “як у нас було повідомлено на днях”. Оскільки ця фраза могла стосуватись тільки “Киевских откликов”, то цензор встановив безпосередній зв’язок між газетами, доповів про це генерал-губернатору, і той змушений був закрити “Київські отголоски”.²⁴

Редакція і працівники газети почали готуватись до випуску третьої газети “Київський голос”. 25 січня, коли все було уже підготовлене до друку, до редакції прийшли селяни, яких визвали в жандармське управління, і розповіли, що там їх багато розпитували про селянський союз і згадували “Киевские отклики” явно вороже. М.Василенко вирішив, що в редакції буде обшук, і порадив співробітникам знищити усі компрометуючі матеріали в редакції і вдома. В редакції почалася поспішна ревізія столів, шкафів, паперів і т.д. В цей час завідуючий бухгалтерією Кранц показав Миколі Прокоповичу книгу, в яку записував пожертви на різні цілі, в тому числі і заборонені.²⁵

М.Василенко наказав Кранцу негайно знищити книгу, але той стверджував, що вона потрібна йому для звітності, і дав слово, що забере книгу. Проте свого слова Кранц не дотримав.

Того ж вечора були проведені обшуки в редакції, а також на квартирі у М.Василенка і деяких співробітників газети. Вранці Миколу Прокоповича було заарештовано. Виявилось, що Кранц не забрав книги, і її виявили жандарми, а той з переляку звинуватив у всьому М.Василенка.²⁶ Його було ув’язнено в Лук’янівську в’язницю в м. Києві.

Перебування у в’язниці було без побачень, не пропускали також і газети, таким чином Микола Прокопович був повністю відрізаний від зовнішнього світу. Ззовні він отримував лише передачі.

Тим часом розпочались клопоти по звільненню М.Василенка. М.Требінська ходила до начальника жандармського управління полковника Домбровського (як видавець газети) і просила про найшвидше звільнення Миколи Прокоповича, як редактора, за відсутності якого вона несе великі збитки. Цей аргумент не подіяв на Домбровського.²⁷ В цілому М.Василенко просидів у в’язниці біля двох тижнів.

На початку лютого 1906 р. було зупинено видання “Киевских отголосков”. 4 лютого 1906 р. замість цієї газети почала виходити інша – “Отголоски життя”.²⁸ Її редакція

зобов'язалася задовільнити передплатників “Киевских откликов”, як у Києві так і провінції, друкувати усі оголошення, прийняті “Киевскими откликами”.²⁹

“Отголоски життя” спочатку видавались як вечірня газета в невеликому форматі, а з 5 березня виходила уже як денна газета великого формату. Працювали в цій газеті співробітники “Киевских откликов”, в тому числі і М.Василенко.

Протягом лютого і березня газета “Отголоски життя” особливу увагу приділяла питанню виборів до Державної Думи як в Києві, так і в інших містах. 26 березня було надруковано фельєтон М.Василенка (без підпису) присвячений виборам. У тому ж номері в передовій статті (теж без підпису) обговорювався представник міста Києва в Думі: ходили чутки, що Партія народної свободи висувала кандидатуру барона Штейгеля. В дуже коректній формі стаття вказувала на те, що ця кандидатура є невдалою, що для першої Державної Думи потрібно висунути активнішу особу. “Барон Ф.Р.Штейгель без сомнения очень полезный член партии, но для члена I русской Думы, для деятеля настоящего боевого момента русской политической жизни он – величина слишком не определенная до сих пор он не проявил себя в общественной деятельности и не имеет за собою политического опыта. В киевской группе кадетов есть лица с направленно более яркою индивидуальностью, есть люди с широким кругозором, с широкой теоретической подготовкой, и принадлежащим общественным темпераментом”.³⁰

Ця стаття викликала хвилю незадоволення серед кадетів. У їхньому друкованому органі газеті “Свободная мысль”, яка замінила “Свободу і право”, з'явилася різка стаття у відповідь. 29 березня в передовій (без підпису) “Отголоски життя” знову повторювали, що барон Штейгель не найкраща кандидатура до Державної Думи. У цій же статті зазначались більш “достойні” члени кадетської партії – С.Іванов, І.Лучицький, С.Булгаков. Полеміка ця тривала аж до обрання барона Ф.Штейгеля членом Думи.³¹

11 вересня 1906 р. вихід газети було призупинено.³² Замість неї уже на наступний день став виходити “Київський голос”. Перший номер газети вийшов 12 вересня за підписом редактора С.Дрелінга.³³

Хоча М.Василенко і був співробітником “Київського голосу” (15 травня 1907 р. він отримав посвідчення про роботу в газеті)³⁴ проте його участь у виданні була набагато меншою, ніж у двох попередніх виданнях.

Після закриття газети “Київський голос” 2 червня вийшов перший номер нової газети, редактором-видавцем її рахувався Н.Калишевич. Газета відновила стару назву “Киевские отклики”. У цьому варіанті вона проіснувала тиждень.³⁵ З 10 червня газета почала виходити під іншою назвою – “Київські вісті”. Серед співробітників газети зустрічались майже всі старі співробітники “Киевских откликов”, крім М.Василенка. Можливо, він і

продовжував писати передові статті без підпису, як це він робив у всіх попередніх статтях.

З літа 1907 р. Микола Прокопович фактично відійшов від газети. Судове засідання, яке відбулося 15 січня 1907 р., засудило його до року ув'язнення. Підготовка до державного іспиту екстерном за юридичний факультет, і врешті саме відбування покарання в “крестах” відірвало його від праці в газеті. Ось, що писав з цього приводу В.Модзалевський до М.Василенка: “Перспектива річного ув'язнення, як позбавлення волі, для вас є дуже важкою, проте я радий, що ви залишили газету і звернулись до науки, мені завжди було сумно дивитись на вас, як на людину зі здібностями саме до науки, але яка займається не тим, в чому ви могли б проявити себе найкращим чином”.³⁶

Звичайно, на думку людини, яка цінила наукову роботу більше суспільної, В.Модзалевський був абсолютно правий. Микола Прокопович за час керівництва газетою з 1904 по 1908 р. не надрукував жодного слова поза межами газети.

Про те, як важко було відмовитись М.Василенку від суспільної діяльності, наскільки глибоко він був захоплений суспільними і політичними інтересами, свідчить його лист до І.Луцицького, написаний саме в розпал виборів до III Державної Думи 22 жовтня 1907 р. В цей час М.Василенко був в Одесі, де здавав екстерном іспити за юридичний факультет. І ось під час напруженої роботи йому потрібно було здати всі предмети юридичного факультету, і готувався він до них лише п'ять місяців. Не дивлячись на це, його думки були в Києві: “Якщо б ви знали, як я, сидячи в Одесі, і зайнятий повністю конкретною справою, хвилююсь результатом виборів у Києві. Починаючи з 17 жовтня я, можна сказати, сам не свій [...] і мучусь результатами виборів у Києві”.³⁷

Після здачі іспитів і повернення до Києва, М.Василенко знову бере участь у виданні газети. Проте тепер він уже менше віддається цій справі ніж раніше. У січні і лютому 1908 р. він помістив декілька своїх статей під псевдонімами і під видуманим прізвищем, в тому числі і яскравий фейлетон “доносительных дел людишки”.³⁸

У переліку співробітників газети “Київські вісті” на другу половину 1908 р. є також і прізвище М.Василенка. В цей період Микола Прокопович писав в основному статті, присвячені українському життю. Проте поступово “Київські вісті” йшли до свого занепаду. Восени 1908 р. в конторі газети було виявлено розтрату. Касир сам зізнався, що приховував гроші, які отримував на передплату.³⁹ Популярність газети поступово падала.

Після повернення з “крестів” М.Василенко залишився співробітником “Київських вістей”, не приймаючи ніякої участі у редакційних справах. Він тепер повністю занурився у наукову діяльність. Можливо, що особисті зв'язки Миколи Прокоповича з членами редакції все ще зберігали силу, але формально він відійшов від неї. Ось, що М.Василенко пише про це у листі до В.Модзалевського: “В настоящее время я нигде не служу, связь с газетным

миром у мене скорее случайная, благодаря друзьям, но в редакционных организациях не принимаю участия, пишу преимущественно по вопросам характера научного, да изредка в “Киевских вестях””.⁴⁰

За час після звільнення і до грудня М.Василенко надрукував 5-6 статей. Одна з них стала причиною до полеміки. На початку жовтня Н.Калішевич надрукував статтю з приводу отрубно́ї системи землевпорядкування селян і висловив у ній думку про бажаність її введення. На цю статтю Микола Прокопович помістив у “Київських вістях” свою статтю під назвою “Несколько слов по поводу статьи г.Викторова (С.Р. – псевдонім Калишевича)”. У ній він навпаки висловлював негативне ставлення до отрубів, спершись на історичні традиції, і вказавши на те, що отрубна система є небезпечною для селянського землеволодіння. М.Василенко вказує у своїй статті, що ця система може призвести до обезземелення селянства.⁴¹

На це заперечення М.Калішевич помістив у “Київських вістях” відповідь під назвою “О землеустройстве, ответ Николаю Василенко”. У цій статті М.Калішевич залишився при своїй думці, але найцікавішим у цій відповіді був редакційний вступ з примітками: вказавши, що стаття М.Василенка викликала ряд зауважень, редакція, помістивши відповідь М.Калішевича, закривала полеміку. Вказувалось, що оскільки Микола Прокопович ознайомився з відповіддю на його статтю ще до друку, але не має можливості надрукувати свою відповідь, то редакція вважає за потрібне додати до статті Вікторова свої власні примітки, відмежувавшись від його думки. До кожного абзацу статті М.Калішевича редакція помістила свої примітки зауваження.⁴²

Поступово М.Василенко повністю відходить від роботи в газеті, а 13 лютого 1911 р. “Київські вісті” було об’єднано з “Київською поштою”. Газета мала носити назву “Київська пошта” і виходити у тому ж форматі. “Киевская мысль” заявила, що це об’єднання було по суті ліквідацією “Київських вістей”.⁴³

Отже, М.Василенко з початку ХХ ст. поринув у редакційне життя, забувши навіть про свою улюблену справу науку. Його публікації були найрізноманітніші: передові статті, науково-популярні статті, публіцистика, а також бібліографічні огляди і рецензії. Микола Прокопович не стояв осторонь і загального демократичного руху, який саме в цей час набирив свого розмаху. Саме через таку свою позицію він і отримав рік ув’язнення. А звільнившись з-під арешту М.Василенко остаточно відходить від редакційної роботи і повертається до науки.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. М.Вернадського НАНУ (далі ІР НБУВ).– Ф.40.– О.1.– С.956.– Арк.1; 2. Центральний державний архів музеїв літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ).–

Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.453 ; 3. Там само.– Арк. 454, 456; 4. Цит. за ІР НБУВ.– Ф.71.– О.1.– С.410.– Арк.2; 5. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.463; 6. Там само.– Арк.492; 7. Там само.– Арк.494; 8. Василенко М. Два тижні в Лук'янівській в'язниці // Український історик.– 1972.– IX Ч. 1–2 (33–34).– С.110; 9. Там само.– С.111; 10. Киевские отклики.– 30 жовтня 1905.– № 231.– С.2; 11. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– О.44.– Арк.506; 12. Там само.– Арк.507; 13. Там само.– Арк.511–512; 14. Там само.– Арк.512; 15. Василенко М. Два тижні в Лук'янівській в'язниці // Український історик.– 1972.– IX Ч. 1–2 (33–34).– С.113. 16. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.517; 17. Там само.– Арк.518–519.; 18. Цит. за Василенко М. Два тижні в Лук'янівській в'язниці // Український історик.– 1972.– IX Ч. 1–2 (33–34).– С.114; 19. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.525; 20. Там само.– Арк.526; 21. Василенко М. Два тижні в Лук'янівській в'язниці // Український історик.– 1972.– IX Ч. 1–2 (33–34).– С.115; 22. Василенко М. Два тижні в Лук'янівській в'язниці // Український історик.– 1973.– X Ч. 1–2 (37–38).– С.130; 23. Киевские отголоски.– №1.– 21 січня 1906.– С.1; 24. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.528; 25. Василенко М. Два тижні в Лук'янівській в'язниці // Український історик.– 1973.– X Ч. 1–2 (37–38).– С.131; 26. Там само.– С.131; 27. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.530; 28. ІР НБУВ.– Ф.40.– О.1.– С.966.– Арк.1; 29. ІР НБУВ.– Ф.40.– О.1.– С.967.– Арк.1-2; 30. Цит. за Отголоски жизни.– 26 березня.– 1906.– С.2; 31. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.351–353; 32. Там само.– Арк.377; 33. Там само.– Арк.382; 34. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.36.– Арк.1; 35. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.401; 36. Цит. за ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.407; 37. Цит. за ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.408; 38. ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.411; 39. Там само.– Арк.418–419; 40. Цит. за ЦДАМЛМ.– Ф.542.– О.1.– С.11.– Арк.53; 41. Киевские вести.– № 256.– 17 жовтня 1909.– С.1; 42. Киевские вести.– № 282.– 23 жовтня 1909.– С.2; 43. Киевская мысль.– № 44.– 19 листопада 1909.– С.3.